

## توسعه معنویت در دوران کودکی؛ رویکردی نهفته برای ارتقای سلامت و توسعه اجتماعی

### مؤگان مشتاق<sup>۱۵</sup>

دکترای سلامت و رفاه اجتماعی،  
دانشگاه علوم بهزیستی و  
توانبخشی، تهران، ایران  
<moshtaghp@gmail.com>

**مقدمه:** تجارب معنوی در سنین ابتدایی اهمیت ویژه‌ای در پرورش معنویت دارد و آگاهی از فرایند توسعه معنویت، می‌تواند در ارتقای سلامت اجتماعی مؤثر باشد. هدف این مقاله مروری، تحلیل ابعاد معنویت، شناسایی ویژگیها و عوامل مرتبط با توسعه معنویت در دوران کودکی است.

**روش:** این پژوهش از نوع مروری روایتی است. پایگاههای *PubMed*، *Google Scholar*، *Magiran* و پلتفرم *Sciencedirect*، با کلیدواژه‌های «معنویت و سلامت»، «مذهب و معنویت»، «توسعه معنویت و کودکی»، «تکامل معنوی و دوران کودکی» و معادل لاتین آنها مورد جست‌وجو قرار گرفتند. پس از حذف موارد نامرتبط یا تکراری و جست‌وجوی برخی منابع در مطالعات مرتبط، مناسب‌ترین آنها برای تحلیل انتخاب شدند.

**یافته‌ها:** اغلب نظریه‌پردازان، تکامل بعد معنوی را مرتبط با سایر ابعاد توسعه انسانی مطرح کرده‌اند. توسعه معنویت متشکل از سه بعد: حس تعلق، احترام به خود و دیگران، آگاهی و اهمیت دادن به ناشناخته‌ها و نادانسته‌هاست. حمایت از کودکان برای بیان احساسات و تجارب معنوی، ایجاد فرصت برای احساس حیرت و شگفتی، مهیا کردن زمینه برای تصویرسازی ذهنی، تقدیر از مشارکت کودک در کارها، همچنین تشویق کردن او برای پرسیدن سؤالیهای مهم، برخی از روشهای پرورش معنویت هستند.

**بحث:** شکل‌گیری تجربه ارتباط با خدا، مرتبط با یادگیری علائم درون زمینه هستند (زمینه درونی؛ احساسات مختلف فرد و بیرونی؛ زمان، مکان و افراد دیگر). معنویت مثبت، مرتبط با هویت متعادل، تعهد به ارزشها و باورهاست. انتخابهای اخلاقی، احساس همدمی و مسئولیت نسبت به خود، سایر موجودات و طبیعت، علاوه بر بهبود کیفیت زندگی فرد می‌تواند در ارتقای سلامت و توسعه اجتماعی نیز مؤثر باشد.


### واژه‌های کلیدی:

تکامل معنوی - مذهبی، توسعه اجتماعی، دوران کودکی، معنویت و سلامت

تاریخ دریافت: ۹۷/۴/۲۴

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۰/۲۹

## Spirituality Development during Childhood; a Latent Approach for Health and Social Improvement

► **Mozhgan Moshtagh**   
Ph.D. of Social Welfare and Health, University of Social Welfare and Rehabilitation Sciences, Tehran, Iran.  
<moshtaghnp@gmail.com>

### Expanded Abstract

**Introduction:** Well-being and stability in life are considered as predictor factors of quality of life, health as well as social and human development. Physical and mental health, sense of integration and consistency in life, resiliency, positive attitude toward life challenges and social welfare are positive effects of spirituality. On the other hand, it can be considered as an internal incentive to create profound and deep change during human evolution. Spirituality can be regarded as a continuum in which spiritual health or positive spirituality is at one end of it and spiritual injury at the other end or opposite side (negative spirituality). Spirituality is an intrapersonal quest to find the response for basic questions about existence, meaning, and communication with supernatural power. The childhood period is a critical stage across life course. Therefore, spiritual experiences could be beneficial in the formation of positive spirituality or human development. Providing evidence regarding spirituality growth process or finding how it is being nurtured during childhood may be useful in policy making and planning strategies for improving social health. A holistic approach might help recognise spirituality elements and how they can be developed. This review study aims at analysing spirituality aspects and identifying characteristics and factors related to spiritual development, particularly during childhood.

**Method:** The present study is a narrative review to find the role of childhood experiences on the formation of spirituality and human development. Data were gathered during June 2018, through literature review in Science-

### Keywords:

Social development, Health and spirituality, Spiritual/religious evolution, Childhood

**Received:** 15 Jul. 2018

**Accepted:** 19 Jan. 2019

Direct platform and databases including PubMed, Google Scholar, and Magiran. Documents were searched using keywords such as “Health AND Spirituality”, “Religion AND Spirituality”, “Spirituality evolution” AND “childhood”, and “Spiritual development” AND “childhood”. A Total of 65, 281 documents were found out of which the Persian language had recorded just 43 of them. Duplicate and unrelated documents were excluded, then the references of selected articles were delved, and 88 abstracts were assessed based on their titles. Lastly, the most proper research studies were included for further analysis after a screening process.

**Findings:** Most theorists specialized in human development have mentioned that all the children possess an innate spirituality and experience some types of spiritual moments or conditions. Some of the scientists have acclaimed that every person has a capacity to flourish and discussed regarding the crucial factors on the formation of spirituality and suggested its relationship with other elements of human development. Spirituality nurturing is the process of growing the intrinsic capacity for self-transcendence. In other words, stages of spiritual evolution in diverse contexts and situations (child’s age and life conditions) have been considered.

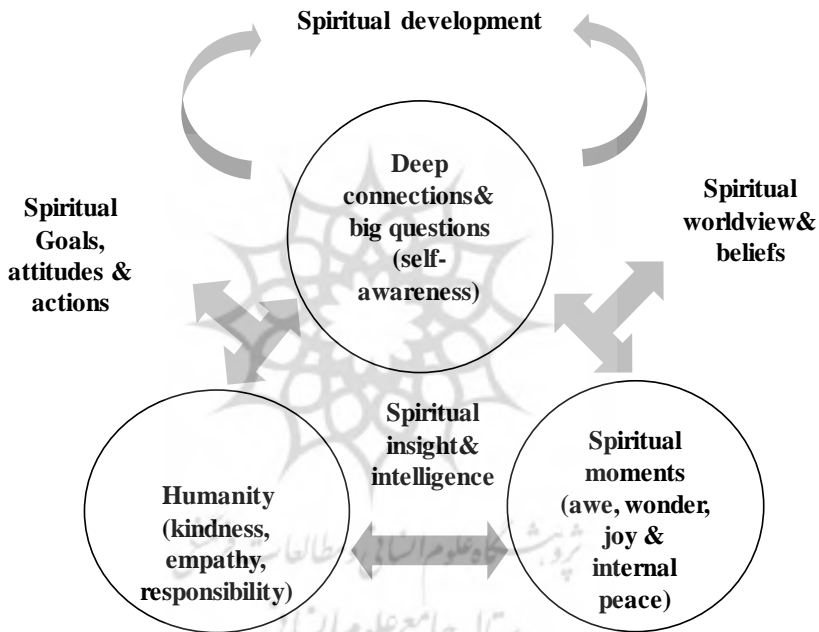
Human beings depending on their disposition, have different perceptions and reactions about life experiences. Contexts and systems across the lifespan could act as a facilitator to nurture spirituality or hinder its development. Teaching along with creating suitable conditions to encounter spiritual feelings as well as paying more attention to these types of experiences during childhood would have positive impacts on spirituality evolution. Focusing on emotions and physical senses whether positive or negative helps children to explore more about their inner world and find a better understanding of own existence as a whole (wholeness or integrity of self). Moreover, they can achieve essential goals or meaning to deal with adversities. Situations and programs in which they raise cognitive imagination could be conducive to discover values and meanings. Spirituality development is an approach consisting of three significant aspects including: first, the sense of belonging which nurtures if children are provided with opportunities for participation in great or important works, moreover, whether they are affirmed and thanked for their cooperation or helping others. Second, respect to self and others which

improves when children are taught and persuaded to have perseverance and determination to patiently deal with challenges and difficult situations and express their thoughts and ideas when they are asked for. Third, awareness and appreciation as regards unknown and unclear issues which develops when a child's curiosity and creativity is encouraged and he/she is allowed to question essential matters, additionally, when beauties and mysteries of nature are noticed and appreciated. In sum, supporting children to express experiences and passions such as love/hate, hope/fear, trust/insecurity, as well as making opportunity to induce feelings like awe, ponder, and imagination, cooperation in works, and search for finding the response to essential questions are some methods that can nurture spirituality.

**Discussion:** Children possess a potential and latent capacity to spiritual development and experience some degrees of spiritual feelings. Experiencing a relationship with God is formed depending on learned signals and symbols within context. Contextual messages can be received from internal (various personal senses and emotions) or external situations (time, place and other relationships in the environment). Identity, sense of belonging and meaning, as well as purpose in life, are interrelated factors influenced by spirituality and the ways which might be improved. Identity is composed of ideas and beliefs which are constructed during the human life cycle by cognitive, emotional and relational processes within specific contexts. Positive or healthy spirituality is related to a consistent personality, committing to values and ethical choices. Spiritual development for driving social health promotion and sustainable development means having the ability to understand feelings (both as regards self and others), intentional management of emotions, behaving reasonably and positively, being loyal to justify, truth, love and reliance on God. Sensibility and ability to have empathy and responsibility as regards self, other creatures, and nature could be useful in improving personal quality of life as well as social health and development. Human beings are like systems within the cosmos that have an interrelationship with other aspects of the world. The lifestyle of people is influenced by their spirituality which in return would result in impacts on individual health, environment, and community. According to some reports, choosing nutrient and healthy diet, physical activity adheres to healthy behaviors; respecting social norms and rules (cautious driving,

abstinence of high risk or unethical practices), social responsibility and contribution; respecting and being concerned about protection of nature can be related to the spirituality of individuals. In sum, spiritual improvement would have positive impacts on the promotion of health and social development. Owing to childhood is an essential and sensitive stage of life cycle, more attention should be paid in this regard to nurturing spirituality.

**The mixed model of spiritual development derived from Rousseau & Schein 2014**



## **Ethical Considerations**

### **Funding**

In the present study, all expenses were borne by the author and he did not have any sponsors

### **Authors' contributions**

All authors contributed in designing, running, and writing all parts of the research.

### **Conflicts of interest**

The authors declared no conflict of interest

### **Acknowledgments**

In this article, all rights relating to references are cited and resources are carefully listed.



## مقدمه

بر اساس توصیه سازمان بهداشت جهانی، ابعاد روحی انسان و سلامت معنوی او، ارتباط متقابلی با سایر ابعاد سلامت دارند، بنابراین برای ارتقای سلامت لازم است مورد توجه قرار بگیرند (دار<sup>۱</sup> و همکاران، ۲۰۱۳). از ویژگیهای سلامت معنوی؛ اعتقاد به نیروی مافوق انسانی، نیاز به ارتباط با دیگران، هماهنگی درونی (وحدت وجودی یا هویت یکپارچه)، برخورداری از سیستمهای حمایتی (حمایت اجتماعی و نیروی مافوق بشری)، مراقبت از طبیعت و ارتباط با جهان پیرامون اوست (فیشر<sup>۲</sup>، ۲۰۱۰). به طور کلی، وجود یک جهان‌بینی معین یا داشتن باورهای روشن، حس از خودگذشتگی یا دیگرخواهی/اتصال/ و تعهد نسبت به دیگران، سطوح بالایی از امید و باور فردی؛ سه ویژگی مهم سلامت معنوی هستند (کومو<sup>۳</sup>، ۲۰۰۷). شواهد موجود حاکی از اثرات مثبت معنویت بر پیامدهای جسمی، روانی و اجتماعی (سلامت فردی و اجتماعی) و مرتبط بودن معنویت با سلامت جسمی و روانی، سازگاری بهتر با چالشها و مشکلات، بهبود در کیفیت زندگی و پیامدهای رفاه اجتماعی مانند کاهش میزان جرم و سوء مصرف مواد است (کینگ و بویاتزیس<sup>۴</sup>، ۲۰۱۵).

سلامت معنوی و معنویت، مفاهیم چندبعدی و پیچیده‌ای هستند و همپوشانی یا مترادف شمردن این دو مفهوم در متون مختلف، یکی از چالشهای این حوزه است (وادر<sup>۵</sup>، ۲۰۰۶). نظریه‌ها و تعاریف ارائه شده در زمینه معنویت و سلامت معنوی، حکایت از آن دارد که وضعیت و سطح سلامت معنوی، مرتبط با رشد ظرفیت معنوی فرد یا نوع و درجه معنویت اوست (روسیو<sup>۶</sup>، ۲۰۱۴). توسعه معنویت یا تکامل معنوی، فرایند رشد ظرفیت درونی انسان برای رسیدن به تعالی (تجربه به اوج رسیدن روحی یا پیوستگی و یکی شدن با معشوق ماورایی)، یا حالتی است که فرد وجود خودش را درون ماهیتی مقدس و فوق طبیعی تصور می‌کند (کینگ

1. Dhar

2. Fisher

3. Como

4. King and Boyatzis

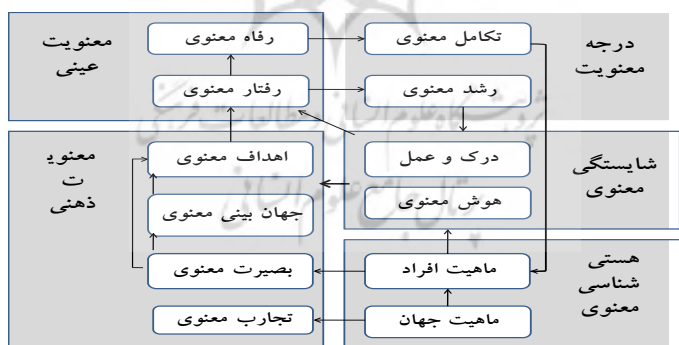
5. Vader

6. Rousseau

و بویاتزیس، ۲۰۱۵). در چنین حالتی، فرد یک وجود مقدس فراتر از دنیای مادی را احساس می‌کند. این درجه از معنویت اشاره دارد به حس کردن جایی که از آن آمده‌ایم، جایگاهی که اکنون در آن قرار داریم و جایی که خواهیم رفت (کینگ و بویاتزیس، ۲۰۱۵).

اگرچه تعاریف ارائه شده از معنویت در متون، بسیار متنوع و پیچیده هستند، چنین به نظر می‌رسد که همه آنها به نقش معنویت در توسعه ارزشهای اخلاقی، انسانی و اجتماعی توجه دارند. در حقیقت، معنویت یکی از ابعاد توسعه انسانی و سلامت همه‌جانبه (کل‌نگر) به شمار می‌رود (هات<sup>۱</sup>، ۲۰۱۰؛ هی و نای<sup>۲</sup>، ۲۰۰۶). اگر معنویت را مانند یک پیوستار در نظر بگیریم، یک سمت آن سلامت معنوی و جهت مخالفش آسیب معنوی است. احساس گناه، خشم، سوگ یا غمگینی، فقدان معنی یا هدف، یأس و ناامیدی، احساس منصف نبودن خداوند/ زندگی، شک مذهبی یا ایمان نداشتن و ترس از مرگ، برخی از ویژگیهای مطرح شده برای آسیب معنوی هستند (امیدواری<sup>۳</sup>، ۲۰۰۹). مدل سیستمهای معنویت (روسو، ۲۰۱۴) ممکن است به روشن شدن بیشتر این مفاهیم، نشان دادن ارتباط و تمایز آنها کمک کند (شکل ۱).

شکل (۱) مدل سیستمهای معنویت



- 1: Hart
- 2: Hay and Nye
- 3: Omidvari



### مروری انتقادی بر مفاهیم معنویت و مذهب

کلمه معنویت برگرفته از ریشه لاتین *Spirare*، به معنای تنفس کردن یا زندگی است. این تشبیه می‌تواند نشان‌دهنده اهمیت قابل توجه و ضرورت معنویت برای زندگی انسان باشد؛ یعنی به همان میزان که نفس کشیدن برای حیات جسم ضرورت دارد، ادامه‌دادن به یک زندگی رضایت‌بخش هم نیازمند به معنویت و مذهب است (ریان، ۲۰۰۶). گری<sup>۱</sup> (۲۰۰۶) ایده تنفس را به کلمه عبری *ruah*، ربط داده و چنین برداشتی را ارائه داده است: حس خلاق‌بودن، انرژی بدون شکل، بی‌نظم و انعطاف‌پذیری که زندگی را به درون همه موجودات می‌دمد. او این برداشت خود را به بازی کودکان ارتباط داده و معتقد است که اگرچه کودکان باید نظم و ساختار داشته باشند ولی نیاز آنها به بازی بی‌قاعده و خلاق، تلنگری است برای جلب توجه ما به اهمیت ارتباط با طبیعت و پتانسیلی که برای رشد خلاقیت دارد. ریشه کلمه مذهب، واژه لاتین *religare*، به معنی انسجام و پیوستگی سازمان‌یافته است. این کلمه اشاره دارد به سوگندی که انسانها برای اتصال و پیوند با خدا یاد می‌کنند. مذهبی‌بودن به این معناست که فرد با ذکر قسم و سوگندخوردن، خودش را به یک جامعه مردمی پیوند زده و نسبت به آن متعهد می‌شود. در چنین حالتی، معنویت فرد (معنویت مذهبی) از طریق زبان و اعمال یک مذهب خاص تعریف می‌شود (ریان، ۲۰۰۶).

معنویت، یک خواسته یا نیاز درون فردی است برای یافتن پاسخ به سؤالات ریشه‌ای درباره زندگی، معنا و ارتباط با نیروی برتر و ماورای طبیعی (کینگ و بویاتریس، ۲۰۱۵). معنویت یک بعد درون فردی است که از طریق تکامل فردی و ارتباط با دیگران و محیط شکل می‌گیرد و سایر ابعاد فردی را منسجم و هماهنگ می‌کند. به بیان دیگر، فرایندی است برای جست‌وجوی معنا و هدف در زندگی، ارتباط دوستانه و احساس عشق و مهربانی نسبت به همه موجودات (همدردی و همدلی با دیگران) هستی که زمینه درک رنج و جدایی،

---

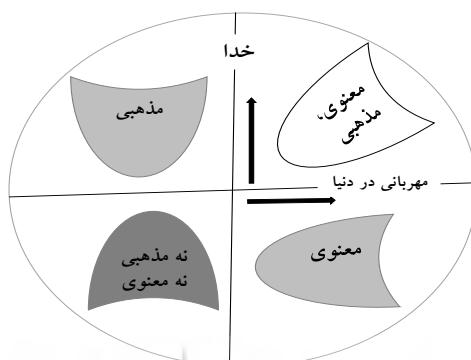
1. Ryan  
2. Grey

همچنین پیوند دادن ابعاد دنیایی با ماورایی یا رسیدن به تعالی را فراهم می‌کند (لیندسی<sup>۱</sup>، ۲۰۰۲). برخی از نظریه‌پردازان (اسپیلکا<sup>۲</sup>، ۱۹۹۳) مراتب و طبقاتی را برای تعریف معنویت در نظر گرفته‌اند. سه طبقه ارائه شده برای معنویت عبارت‌اند از: ۱) معنویت خدامحور؛ معنویی که بنیاد دین، الهیات و خداشناسی است، ۲) معنویت دنیامحور؛ که بر ارتباط فرد با طبیعت و اکولوژی تأکید دارد، ۳) معنویت مردم‌محور یا اومانستی. از نظر لاونتون<sup>۳</sup> (۲۰۰۳)، معنویت یک مفهوم فردی است درحالی‌که تعلق مذهبی، بعد اجتماعی معنویت (در هر فرد) را شامل می‌شود؛ بنابراین برای شکوفایی و تعالی انسان، هر دو بعد فردی، اجتماعی یا مرکزی و محیطی ضروری هستند. مذهب یک سیستم سازمان‌یافته از باورها، اعمال، مراسم و سمبلهایی است که نزدیکی به خدا و نیروی برتر را تسهیل می‌کند و درک فرد از ارتباط و مسئولیت‌پذیری نسبت به زندگی کردن با دیگران (مسئولیت اجتماعی) را افزایش می‌دهد (کینگ و بویاتزیس، ۲۰۱۵). اعتقاد افراد به ارزشها، باورها و اصول اخلاقی جامعه می‌تواند علاوه بر کاهش دادن انحرافها و آسیبهای اجتماعی در گسترش وفاق، اعتماد، حمایت اجتماعی و سرمایه اجتماعی مؤثر باشد (کینگ و بویاتزیس، ۲۰۱۵؛ هیل و همکاران<sup>۴</sup>، ۲۰۰۰). مذهب با ارائه دادن کدهای اخلاقی، باورها و ارزشها به فرد کمک می‌کند تا برای خود یک سیستم باور فردی بسازد (کینگ و بویاتزیس، ۲۰۱۵). درجه مذهبی بودن فرد بستگی دارد به تمایز بین زمینه‌های ریشه‌ای (شکل ۲). بعد عمودی (از مرکز محور در جهت بالا) نشان‌دهنده میزان گوش‌فرادادن یا دل‌سپردن، پذیرفتن و احترام‌قائل شدن برای تجربه مقدس است (درک خدا، نیروی زندگی یا روحانیت). بعد افقی (در جهت مثبت یا سمت راست‌محور)، مشخص‌کننده درجه و قدرت معنوی/مذهبی است که فرد را به سمت مهربانی و دلسوزی در دنیا هدایت می‌کند.

1. Lindsay  
3. Lawton

2. Spilka  
4. Hill

## شکل ۲- تمایز بین زمینه‌های ریشه‌ای



این دو بعد پیش‌بینی‌کننده‌های قوی برای شکوفایی افراد یا بروز رفتارهای پرخطر هستند (بنسون<sup>۱</sup> و همکاران، ۲۰۰۵). تعریفهای مختصر ذیل از معنویت و مفاهیم مرتبط برای تمایز مرز بین این واژه‌هاست.

معنوی: یک بعد طبیعی زندگی است. تفکر و احساسات درباره نیروی برتر، ایده‌های مربوط به خالق یا نیروی خلاق در هستی، ارزشهای انسانی، حس معنی و هدف در زندگی، عشق و مراقبت از خود و دیگران، حس نظم و کنترل در زمین و موجوداتش (گیاهان و حیوانات)، درک زیباییها و لذت بردن از آن، جزئیات درونی این بعد هستند.

معنویت: روشی است که بعد معنوی/اخلاقی (وجدانی) به تفکر و رفتار فرد نفوذ پیدا کرده یا از طریق آن ابراز می‌شود. معنویت افراد مختلف، بسته به نگرش آنها به جهان یا فلسفه زندگی آنها معانی مختلفی دارد.

مذهبی: مذهبی بودن به معنی این است که بعد معنوی با یک روش خاص و از طریق

1. Benson.

باورها، اعمال و سنتهای یک گروه مذهبی اعلام و ابراز می‌شود. به‌طور معمول این بعد؛ حس ارتباط فردی با خدا، باور به زندگی پس از مرگ و مشارکت در یک جامعه مذهبی را در برمی‌گیرد. مذهبی‌بودن از طریق دین و الهیات ابراز می‌شود و فرد معتقد به آن در مراسم خاص (نماز)، سمبلهای مذهبی، هنر و موسیقی شرکت می‌کند.

معنویت مذهبی: معنویتی است که به‌طور واضح و روشن به مذهب ارجاع داده می‌شود. ویژگی این حالت، توافق یا هم‌پیمان‌شدن در مورد افکار و فعالیت‌های مذهبی، نمازخواندن فردی و جمعی و مشارکت در مراسم مذهبی درون یک جامعه خاص مذهبی است (روسیتر<sup>۱</sup>، ۲۰۱۰). تجربه ارتباط با خدا و گرایش به دین، توسط زمینه‌های موقعیتی و فرهنگی، اجتماعی (از طریق الگوسازی والدین، مراقبین، معلمین، دوستان، همتایان) ایجاد می‌شود، هرچند تجارب آموزشی مانند متون مذهبی یا رسانه، افرادی همچون همسر یا شریک عشقی، رهبران فرهنگی و مذهبی می‌توانند موجب تغییر در باورهای مذهبی شوند (کادن و وود<sup>۲</sup>، ۲۰۱۸). به بیان ساده‌تر، معنویت یک ماهیت وجودی و درون فردی است که علاوه بر تأمین آسایش (به زیستن) و ثبات در زندگی، می‌تواند عامل بالقوه تغییر شدید و عمیق در طول دوره تکامل انسانی باشد (سندیچ، و همکاران<sup>۳</sup>، ۲۰۱۰). طبق نتایج برخی از مطالعات، افرادی که سبک دل‌بستگی نایمن دارند اغلب اقدام به تغییرات ناگهانی در باورهای دینی، مذهبی می‌کنند؛ به‌ویژه در زمان آشفتگی در روابط انسانی یا از دست‌دادن ارتباط (گرانکوویست و کیکپاتریک<sup>۴</sup>، ۲۰۱۶؛ مشتاق و همکاران، ۲۰۱۷ الف). مرحله کودکی، نقش مؤثری در شکل‌گیری هویت، معنویت و زندگی هدفمند، همچنین ابعاد مختلف سلامت در طول دوران زندگی دارد (مشتاق و همکاران، ۲۰۱۷ ب، ۲۰۱۸؛ برزونسکی<sup>۵</sup> و همکاران، ۲۰۱۱)، بنابراین تجارب معنوی در سنین ابتدایی می‌تواند به شکل‌گیری معنویت مثبت یا توسعه معنوی کمک

1. Rossiter

4. Granqvist and Kirkpatrick

2. Carden and Wood

5. Berzonsky

3. Sandage

کند. پرورش معنویت از سنین کودکی می‌تواند توسعه هویت مثبت، انسانیت و سلامت اجتماعی را به همراه داشته باشد. ارزشها و تعهدات مذهبی (هویت مذهبی) متأثر از هویت فرد بوده است و به‌نوعی یکی از ابعاد هویت (فرهنگی، اجتماعی) به شمار می‌روند. از طرفی دیگر ثبات و تعادل هویت، به معنویت مثبت یا سلامت معنوی فرد وابسته است؛ بنابراین ماهیت معنویت (به‌عنوان یک بعد کلی و زیرساختی) می‌تواند تعیین‌کننده تعهد به ارزشهای مذهبی و انتخابهای اخلاقی فرد باشد (هیتلین<sup>۱</sup>، ۲۰۰۳؛ برزونسکی و همکاران، ۲۰۱۱).

طبق شواهد موجود، یافتن معنی یا توسعه معنویت مرتبط با هویت فرد است و دوران کودکی، نوجوانی، از مهمترین مراحل شکل‌گیری هویت و تکامل انسانی شناخته شده‌اند؛ بنابراین آگاهی از فرایند توسعه معنوی و پرورش ارزشهای اخلاقی در این مرحله حساس، از طریق اجراکردن این آموزشها برای کودکان می‌تواند در توسعه انسانی یا ارتقای سلامت و توسعه اجتماعی نقش مهمی داشته باشد. با توجه به نقش مهم و مؤثر معنویت در سلامت فردی و اجتماعی، ارائه‌دادن شواهد مبتنی بر فرایند توسعه معنویت و شناسایی عوامل مرتبط با آن، می‌تواند در تدوین سیاستها و مداخلات در جهت ارتقای سلامت اجتماعی مؤثر باشد. توسعه معنویت یکی از موضوعهای بسیار پیچیده و چندبعدی در زندگی است و استفاده از رویکردی کل‌نگر به رشد و تکامل دوران کودکی ممکن است به درک بهتر فرایندی کمک کند. هدف از این مطالعه مروری، تحلیل ابعاد معنویت و ویژگیهای عوامل مرتبط با توسعه این ابعاد، به‌ویژه تکامل معنوی در دوران کودکی است.

## روش

این پژوهش از نوع مروری روایتی است. جمع‌آوری داده‌ها و شواهد با استفاده از روش اسنادی و جست‌وجوی متون انجام شده و داده‌های حاصل از طریق رویکرد منطقی مورد

1. Hitlin

تحلیل و ارزیابی قرار گرفته‌اند. پایگاه‌های PubMed, Sciencedirect, Magiran, Google Scholar، با کلیدواژه‌های «معنویت و سلامت»، «مذهب و معنویت»، «توسعه معنویت و کودکی»، «تکامل معنوی و دوران کودکی» و معادل لاتین آنها برای گردآوری اسناد مرتبط با هدف مطالعه، در خردادماه سال ۹۷، مورد جست‌وجو قرار گرفتند. در بین اسناد یافت شده (۶۵۲۸۱ مقاله و کتاب) فقط ۴۳ عدد فارسی‌زبان بود و سایر موارد، بیشتر نگارش انگلیسی داشتند. پژوهش‌های مرتبط با مذهب و معنویت بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده بودند و تحقیقات انجام شده در حیطه سلامت و معنویت در رتبه بعدی قرار داشتند. پس از حذف عناوین نامرتبط و تکراری، همچنین موارد معدودی که زبان نگارشی به‌جز فارسی و انگلیسی داشتند، جست‌وجوی برخی از منابع در مطالعات مرتبط نیز انجام شد. سپس خلاصه ۸۸ سندی (مقاله یا کتاب) که عنوان مناسبی داشتند مورد بررسی قرار گرفتند و در مرحله نهایی مواردی که دسترسی به متن کامل آنها ممکن بود برای تحلیل بیشتر انتخاب شدند (۴۳ متن کامل). در این پژوهش سعی شد تا ضمن تحلیل مفاهیم معنویت/ مذهب، نقش تجربیات دوران کودکی بر شکل‌گیری معنویت و توسعه انسانی و اجتماعی به تصویر کشیده شود.

## یافته‌ها

### نظریه‌های مرتبط با توسعه معنوی

اغلب نظریه‌پردازان در حوزه تکامل انسانی، معتقدند که کودکان از یک ظرفیت معنوی فطری یا ذاتی (اصیل) برخوردار هستند که با آن متولد می‌شوند و همه به‌نوعی حالت‌هایی از معنویت را تجربه می‌کنند (گلدمن، ۱۹۶۴؛ کوهلبرگ، ۱۹۷۴؛ ویلبر، ۱۹۹۷؛ پیازه و

1. Goldman
2. Kohlberg
3. Wilber

اینهلدر<sup>۱</sup>، ۱۹۶۹). در میان این نظریه‌پردازان، مونتسوری<sup>۲</sup> (۱۹۴۹، نقل از گینزبرگ، ۲۰۰۰)، ایده «جنین معنوی» را ارائه داده و استینر<sup>۳</sup> (۱۹۸۸، نقل از گینزبرگ، ۲۰۰۰)، ایده یک روح به‌عنوان «یک قطره از اقیانوس خدا» را مطرح کرده است. از نظر این دو نظریه‌پرداز، معنویت می‌تواند برای هر دو گروه کودک و بزرگسال قابل‌درک باشد. از سوی دیگر، گروهی از نظریه‌پردازان تکامل معنوی (جنیا،<sup>۴</sup> ۱۹۹۵؛ همینیاک<sup>۵</sup>، ۱۹۸۷؛ ویلبر، ۱۹۹۷، نقل از گینزبرگ<sup>۶</sup>، ۲۰۰۰) پیرو این باور هستند که معنویت به دوران بزرگسالی تعلق دارد و پرورش آن در طی مراحل مختلف رشد و توسعه فردی صورت می‌گیرد. بر مبنای این خط فکری که بین تکامل معنوی با سایر ابعاد توسعه انسانی ارتباط تعاملی وجود دارد ویلبر (۱۹۹۷)، دو نوع ویژگی یا حالت خاص را برای تکامل معنوی ارائه می‌دهد؛ نوع اول: معنویت یک حالت نهایی یا بالاترین سطح از قلمروهای تکاملی دیگر است. نوع دوم: معنویت در مقایسه با سایر ابعاد (تکامل هیجانی و روان‌شناختی) سبک مجزایی برای پیشرفت دارد. از نظر او بسته به اینکه معنویت چگونه تعریف شود، هر دو دیدگاه درست هستند. اگر معنوی‌بودن به معنای آگاهی و هوشیاری وجدان و تعالی خود باشد، پس قبل از بروز حالت تعالی باید سایر ابعاد فردی توسعه‌یافته باشند و اگر تکامل معنوی مسیر مجزایی داشته باشد پس باید همزمان با سایر قلمروها همچون تکامل شناختی، اخلاقی و اجتماعی توسعه پیدا کند. هرچند در تأیید نظریه گاردنر، او فرضیه خود را اصلاح کرده و این ایده را می‌پذیرد که معنویت، خط مجزایی از تکامل است که ویژگیهای خاص خود را دارد، به‌طوری‌که ممکن است حرکت خطوط تکامل به‌صورت همسان و هم‌جهت ادامه نیابد و سطح پیشرفت و توسعه قلمروها باهم برابر نباشد. برای مثال، تکامل شناختی در سطوح بالایی قرار گیرد درحالی‌که بعد اخلاقی به سطح متوسطی از رشد رسیده است و توسعه بعد هیجانی سطح پایینی داشته باشد (ویلبر، ۱۹۹۷).

1. Piager and Inhelder  
4. Genia

2. Montessori  
5. Heminiak

3. Steiner  
6. Giesenberg

فالر<sup>۱</sup> (۱۹۸۱)، به‌عنوان یکی از نظریه‌پردازان در حوزه تکامل ایمان و معنویت، معتقد است که توسعه معنویت همزمان با پیشرفت شناختی ایجاد می‌شود و یک چارچوب مرحله‌ای برای توسعه معنوی ارائه می‌دهد. از نظر او تفکر کودکان بیشتر از نوع عینی است و درک مفاهیم انتزاعی، سیر تدریجی دارد و در مرحله نوجوانی است که فرد قادر به ایجاد افکار منطقی و مفاهیم انتزاعی می‌شود. مراحل ایمان در نظریه فالر عبارت‌اند از: طفولیت، شهودی/تصویری، لفظی/اسطوره‌ای، متعارف/ترکیبی، انعکاسی/فردی، ارتباطی و جهان‌شمول.

هی و نای (۲۰۰۶) معنویت را به‌عنوان یک آگاهی رابطه‌ای مطرح کرده‌اند که در هر سنی امکان تأمل و تعمق بر تجربیات معنوی، توسعه هویت، احساس ارزشمندی و درک معنای زندگی را فراهم می‌کند. از دیدگاه آنها میزان و کیفیت پرورش یافتن ظرفیت معنویت وجودی، وابسته به شرایط محیطی است، به‌طوری‌که چارچوبهای (کنترل) اجتماعی می‌تواند این ظرفیت باز برای تجربه‌های معنوی را مسدود کند. آنها بر اساس مطالعات خود، سه نوع هوشیاری یا حساسیت معنوی (آگاهی، حس رمز و راز، حس ارزش) را ارائه کرده‌اند. حس کردن آگاهی: به معنی حضور کامل در لحظه یا هوشیاری نسبت به لحظه (تمرکز و جذب شدن به آنچه انجام می‌دهند)، حس کردن اسرار و راز: حس حیرت و شگفتی، ابهت و عظمت، تصویرسازی و تلاش برای پاسخ‌دادن به پدیده‌ها، حوادث مختلف و مسائل پیچیده، حس کردن ارزش: تلاش برای درک معنی و سعی کودک برای پاسخ‌دادن به داستانها، وقایع و تجارب خود.

بر اساس مباحث مختلف در حوزه تکامل، توسعه معنوی و مذهبی ارتباط تنگاتنگی با رشد سایر ابعاد انسانی دارد. به‌بیان‌دیگر تکامل هر یک از این ابعاد و سیستمها نقش خاص و مهمی در فرایند توسعه معنوی دارند. برای مثال:

وجود یک سیستم ارتباطی مناسب برای تأمین امنیت و کاهش اضطراب (رویکردهای روان تحلیلی: فروید و رویکردهای دل‌بستگی: تئوری دل‌بستگی بالبی). تصاویر ذهنی کودک

1. Fowler



از والدین، الگوهای تصویری خدای او هستند. این تصاویر می‌توانند در حین تکامل و استقلال کودک (بی‌نیازی به مراقبین) و مواجهه با تغییر یا استرس، احساس ناامنی او را کاهش دهند (فروید،<sup>۱</sup> ۱۹۶۱؛ بالبی،<sup>۲</sup> ۱۹۸۸؛ ریزوتو،<sup>۳</sup> ۱۹۷۹، نقل از کینگ و بویاتزیس، ۲۰۱۵). ۲- شکل‌گیری یک سیستم معنی برای کنارآمدن یا سازگاری با مسائل وجودی مانند از دست‌دادن و مرگ یا درک مفاهیم بزرگی همچون رنج و عدالت (برینگ،<sup>۴</sup> ۲۰۰۴، ۲۰۰۵؛ ماهونی،<sup>۵</sup> ۲۰۰۶؛ پارگامنت<sup>۶</sup> و همکاران، ۲۰۱۳، نقل از کینگ و بویاتزیس، ۲۰۱۵). ۳- توسعه تصاویر شناختی (پیشرفت فرایند تفکر از درک عینی به انتزاعی و منطقی) که به درک پدیده‌های مذهبی مانند نماز و خدا کمک می‌کنند (بارت،<sup>۷</sup> ۲۰۰۳، ۲۰۰۷؛ جانسون،<sup>۸</sup> ۲۰۰۹، نقل از کینگ و بویاتزیس، ۲۰۱۵). ۴- توسعه ایمان به‌عنوان یک سیستم انگیزشی- هویتی که موجب سازمان‌دهی و شکل‌گیری ارزشها، اهداف و گرایشهای مذهبی و معنوی خاص می‌شود. به عقیده فالر که تحقیقات خود را بر اساس کار روانشناسانی همچون پیازه، اریکسون و کوهلبرگ انجام داده، باور (ایمان) به یک ایدئولوژی یا علت و علل فراتر از خود در همه انسانها (مذهبی و غیرمذهبی) وجود دارد (فالر، ۱۹۸۱، نقل از کینگ و بویاتزیس، ۲۰۱۵). ۵- درک از خود: عاطفی، شناختی، اجتماعی (رویزر،<sup>۹</sup> ۲۰۰۸؛ تمپلتون،<sup>۱۰</sup> ۲۰۰۶، نقل از کینگ و بویاتزیس، ۲۰۱۵). ۶- وضعیتها و مراحل آگاهی که درنهایت به هوشیاری خود و تعالی منتهی می‌شوند (هی و نای، ۱۹۹۸، ۲۰۰۶). ۷- سیستمهای تکاملی پویا که توسعه معنوی، مذهبی را مرتبط با اثر مثبت یا منفی زمینه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی (مردم، سیستمهای سمبولیک، فرصتها و خطرهای) در طول دوره زندگی می‌بینند (بنسون و همکاران، ۲۰۱۰).

1. Freud  
4. Bering  
7. Barret  
10. Templeton

2. Bowlby  
5. Mahony  
8. Johnson

3. Rizzuto  
6. Pargament  
9. Roeser

### ویژگیها و نقش زیرساختهای زمینه‌ای در توسعه معنویت

توسعه معنویت، رویکردی است که سه بعد مهم دارد: (۱) حس تعلق؛ زمانی رشد می‌کند که فرصت مشارکت و انجام امور مهم به کودکان داده شود و به خاطر همکاری و کمک از او تشکر و تقدیر شود. به این ترتیب کودکان ارزش خود را به عنوان اعضای جامعه تجربه می‌کنند. (۲) احترام به خود و دیگران - هنگامی شکل می‌گیرد که کودکان تشویق و حمایت شوند تا تعارضهای خود را با آرامش مدیریت کنند. همچنین از آنان در مورد چیزهایی که دوست دارند و متنفر یا بی‌علاقه هستند سؤال شود. (۳) آگاهی و قدرشناسی از ناشناخته‌ها و نادانسته‌ها - زمانی شکوفا می‌شود که کنجکاوی کودک تشویق شود، زیباییها و اسرار طبیعت مورد توجه و تقدیر قرار گیرد و اجازه پرسیدن به کودکان داده شود (باومگاتر و بوچانان، ۲۰۱۰). ایجاد حیرت و تعمق درباره پدیده‌های هستی به توسعه آگاهی و درک کودکان از دنیا در تمام دوران زندگی آنان کمک می‌کند. آگاهی از ترس، هیبت و عظمت پدیده‌های طبیعی، پتانسیلی است که می‌تواند باعث بینش کامل انسان از موقعیت خود شود. تجربه کردن پدیده‌های شگفت‌انگیز و ایجاد چنین احساساتی پادزهر کسالت و دلزدگی هستند. از طریق این فرایند، کودک قدرت و انرژی لازم برای دوره زندگی خود را جذب کرده و ذخیره می‌کند (کارسون، ۲۰۱۱). برخی از نویسندگان توصیه کرده‌اند که برای پرورش دادن این حس، والدین یا آموزگار در زمان تجربه این احساس با او همراه شوند. برای مثال؛ تماشا کردن ماه کامل، رعدوبرق و رنگین کمان، صحبت کردن درباره سیاره‌ها و ستارگان، دیدن سونوگرافی و اینکه چگونه در تشخیص به پزشکان کمک می‌کند (کارسون، ۲۰۱۱؛ داوولینگ، ۲۰۱۴). درک زیبایی و نظم طبیعت نوعی تجربه معنوی است. طبیعت و عالم کیهانی از عناصری هستند که به روح انسان زیبایی می‌بخشند، بنابراین فرد باید توجه به طبیعت را به عنوان بخشی از تکامل معنوی خود در نظر بگیرد (زوالن، ۲۰۱۲).

استفاده از وسایلی که قابل حس کردن و لمس شدن باشند در هنگام تعریف کردن داستان،

1. Baumgartner and Buchanan  
3. Dowling

2. Carson  
4. Zwahlen

یا کمک گرفتن از سمبلها در زمان انجام اعمال و مراسم می‌تواند به برانگیختن حس تخیل و تصویرسازی ذهنی کودکان کمک کند. کودک از طریق تخیل در تجارب روزانه خود می‌تواند معانی و ارزشها را کشف کند (بلوس و زینوس<sup>۱</sup>؛ هایدی<sup>۲</sup>، ۲۰۰۸). زیبایی و هنر، منبع و منشأ تصویرسازی ذهنی است و به پرورش روح انسان کمک می‌کند (موری<sup>۳</sup>، ۲۰۱۲). علاوه بر این، افزایش توانایی کودکان در مهارت‌های زبانی و صحبت کردن می‌تواند در بهبود ارتباط و بیان کردن معنویت آنان مؤثر باشد (بلوس و زینوس، ۲۰۰۹؛ هایدی<sup>۴</sup>، ۲۰۰۸).

### شکل (۳) ابعاد تکامل معنوی



منبع: شین<sup>۵</sup>، ۲۰۱۴

1. Bellous and Csinos  
4. Hyde

2. Hyde  
5. Schein

3. Moore

### پیامدهای معنویت بر سلامت و توسعه انسانی

حس هویت کودک، معنا و اتصال؛ از ویژگیهای مهم معنوی هستند که نقش مؤثری در ایجاد احساس شادی، به زیستن و سلامت روانی دارند (ایودی، ۲۰۰۹). اولین حسی که کودک جست‌وجو می‌کند در زمینه وجودی و مرتبط با هویت و جایگاه و هدف اوست. یافتن پاسخ برای سؤالاتی مانند من چه کسی هستم؟ به کجا تعلق دارم؟ از کجا آمده‌ام و چرا اینجا هستم؟ (ایودی، ۲۰۰۹). به منظور پاسخ‌دادن به این سؤال که من چه کسی هستم؟ یا شناخت بیشتر کودک از خودش، باید او را به کشف درون خود تشویق کنیم. معلمها، والدین یا مراقبین او باید کودک را بر بدن خود و احساسی که نسبت به آن دارد متمرکز کنند. برای مثال پرسیدن سؤالهایی مانند وقتی گرسنه هستی، چه اتفاقی در بدنت می‌افتد (شادی، خستگی، غم)؟ چه می‌شنوی (حس چشایی، لمس و...)؟ از طریق ارتباط‌دادن این بازخورد نسبت به درون و بیرون، اتصال و پیوستگی تقویت می‌شود (هات، ۲۰۱۰). برای شناخت درست از خود، باید به کل وجود فردی توجه شود (تمامیت وجودی) و کودک بتواند با تمام وجود خودش کنار بیاید (خود را با همه خصوصیات و همان‌گونه که هست بپذیرد). به بیان دیگر همه بخشهای وجود خود (حتی آنهایی که ایجاد درد می‌کنند) را بپذیرد و دوست داشته باشد. با این روش بین کل قسمت‌ها پیوند و انسجام ایجاد می‌شود (ایودی، ۲۰۰۹).

برای پاسخ‌دادن به این سؤال که چرا اینجا هستم، کودکان باید حمایت شوند و یاد بگیرند تا با سکوت و تعمق به ندای درون خود گوش کنند یا به دنیای درون خود توجه کنند (کمک می‌کند تا تمایلات اصلی و انتخابهای لازم برای رسیدن به هدف خود را کشف کنند). کودکان باید بیاموزند که زندگی فرصتی برای یادگیری است نه عرصه رقابت با دیگران، رسیدن به موفقیت یا شکست و پاداش یا تنبیه از جانب خدا. کودکان باید تشویق شوند تا

1. EAUDE
2. EAUDE

بعد از احساس ناامیدی یا ناراحتی موقت، دوباره به کار برگردند و ادامه بدهند و به جای رهاکردن موقعیت، پشتکار و سخت‌کوشی داشته باشند. به بیان دیگر، حمایت شوند تا قدرت تاب‌آوری (رویارویی با سختیها و تحمل مشکلات)، خودکارآمدی و اعتمادبه‌نفس پیدا کنند (هات، ۲۰۱۰). دومین بعد یعنی جست‌وجو برای معنی، همیشه گذشته‌نگر است. چون ما قادر به درک و فهم حوادث به صورت مجزا و مفرد نیستیم (آنها را با ربط‌دادن به ادراکات قبلی خود معنی می‌کنیم و می‌فهمیم). به بیان دیگر حس انعکاس یا بازخورد به درون، برای معنکردن یا فهم ما از مسائل ضروری است. برای جست‌وجوی معنی، فهم مسائل دشواری مانند رنج، درد و از دست‌دادن یا فقدان اهمیت زیادی دارند، درحالی‌که والدین به احتمال زیاد به منظور آسیب‌ندیدن کودکان خود، از این کار اجتناب می‌کنند (ایودی، ۲۰۰۹).

سومین بعد معنویت (اتصال)، در جست‌وجوی پاسخ این سؤال است که من به چه چیز یا کسی مرتبط و متکی هستم؟ و ترکیبی از چهار عنصر: آگاهی به خود (خودشناسی)، آگاهی از دیگران، آگاهی نسبت به محیط و آگاهی از خدا (یک نیروی بی‌انتهای) را شامل می‌شود (ایودی، ۲۰۰۹). آگاهی از خدا، مقدمه پرستش و تعهد مذهبی است. شناخت کودکان از خدا و ایمان به عشق، سخاوت و کرامت او، توانایی آنها برای مواجهه با مسائل وجودی مانند مرگ، آزادی، تنهایی و پوچی (بی‌معنی‌بودن زندگی) را افزایش می‌دهد (ریان، ۲۰۰۷). پرورش این بعد معنویت (اتصال)، از یک سو مستلزم آگاهی به وابستگی و روابط بین فردی (حس تعلق) و در سوی دیگر درک استقلال فردی (حس تمایز) است. برای شکوفایی کودکان و تقویت تاب‌آوری و حس استقلال آنان باید فرصت کشف، جست‌وجو و بازخورد در همه ابعاد معنویت فراهم شود (ایودی، ۲۰۰۹؛ هی و نای، ۱۹۹۸، ۲۰۰۶). شواهد موجود و یافته‌های ارائه‌شده در این بخش، حاکی از آن است که معنویت می‌تواند به یافتن پاسخ برای پرسشهای فلسفی، وجودی و تصمیم‌گیری در شرایط دشوار کمک کند و احساس خوش‌بینی، امیدواری،

شادی، توانمندی و تسلط فردی را افزایش دهد. انسانها متناسب با خصوصیات وجودی و سطح تکامل (شناختی، هیجانی، معنوی و...) خود در مراحل مختلف زندگی، درک و بازخوردهای متفاوتی نسبت به تجارب زندگی دارند. آموزشها و تجارب معنوی دوران ابتدایی زندگی می‌تواند اثر مثبتی بر مسئولیت‌پذیری فردی/اجتماعی، تعهد به ارزشهای اخلاقی، سازگاری با مسائلی مانند رنج، درد و فقدان یا رشد انسانیت و توسعه معنوی فرد داشته باشد. معنویت به‌عنوان یک نیروی درونی، سبب می‌شود تا افراد نگرش مثبتی نسبت به تجارب زندگی خود داشته باشند. همچنین کمک می‌کند تا در برابر موقعیتهای منفی مقاومت داشته باشند و دردها یا تجارب چالش‌برانگیز را بهتر تحمل کنند. علاوه بر این، معنویت با افزایش قدرت درونی به انسانها کمک می‌کند تا نیازها و خواسته‌های خود را در تعاملات بین فردی، مدیریت و کنترل کنند (لواندوسکی<sup>۱</sup> و همکاران، ۲۰۱۰).

## بحث

معنویت انسان متأثر از زمینه ذهنی، فرهنگی، اجتماعی و انتخابهای اخلاقی است که در اعمال و رفتارهای فردی آشکار می‌شود (گینزبرگ، ۲۰۰۰). دنیای بدون مرز و رقابت روزافزون در توسعه اقتصادی و صنعتی عصر حاضر، گریز انسانها از ارزشهای اخلاقی و تنزل معنوی را به ارمغان آورده است. سودجوییهای مختلف، چالشهای زیست‌محیطی (آلودگی، کاهش شدید منابع طبیعی و تغییرات جوی)، خشونت، فسادهای مختلف، تعارضهای درون جوامع و بین آنها، هر یک به‌نوعی ریشه در خودخواهی و رقابت برای کسب قدرت و منافع بیشتر دارند. پیشگیری از افزایش آسیبهای اجتماعی و حفظ تعادل بین ابعاد مختلف توسعه، مستلزم ترغیب حس دیگرخواهی و همدلی، همچنین جایگزین‌کردن روحیه همکاری و مشارکت گروهی به‌جای رقابت فردی در بین افراد جامعه (به‌ویژه در مرحله کودکی) است.

1. Lewandowski Jr

به بیان دیگر، دستیابی به توسعه پایدار، مستلزم احترام به دیگران و طبیعت، همچنین پای بندی و تعهد عمیق نسبت به ارزشهای اخلاقی و معنوی است (دال، ۲۰۱۵).

طبق تئوری استیگر<sup>۲</sup> و همکاران (۲۰۰۹، ۲۰۱۳)، توسعه یافتن معنا در زندگی به زیرساختهای ذهنی (درونی) انسان بستگی دارد. برای مثال؛ درک مردم از اینکه چه کسی هستند، دنیای آنان شبیه به چیست و چگونه با دنیای پیرامون خود تعامل دارند و با آن انطباق پیدا می کنند. تجربه معنا و شناخت پیدا کردن نسبت به خود (خودآگاهی)، فرایندی مداوم و درازمدت در طول دوره زندگی است که در حین تکامل یافتن ذهنی (شناختی)، درونی و بین فردی ایجاد می شود و متأثر از شرایط زندگی و سیستم ارزشی فرد است (سندیچ و همکاران، ۲۰۱۰). ذهن و مغز تأثیرپذیری زیادی از زمینه دارند. شکل گیری تجربه ارتباط با خدا، مرتبط با علائم یادگرفته شده در زمینه هستند. این علائم زمینه ای یا درونی هستند (مانند؛ احساسات لحظه ای، افکار، انگیزه ها و حسهای بدنی) و یا خارجی مانند؛ زمینه فرهنگی / اجتماعی در بعد وسیع تر و زمینه موقعیتی مثل زمان، مکان و شخص دیگر (کاردن و وود<sup>۳</sup>، ۲۰۱۸). ایجاد فرصت برای تصویرسازی ذهنی یا تخیل و رشد خلاقیت، تحریک حس حیرت، تعجب و ابهت (ترس از هیبت) یا عظمت، درک پیدا کردن نسبت به اسرار و رموز، احساس تعلق، آگاهی از اتصال و پیوستگی با خود و دیگران، همچنین نسبت به طبیعت و ماهیت لایتناهی خدا، برخوردار بودن از امنیت و آرامش در محیط زندگی، مشارکت دادن کودک در جامعه و همکاری برای تأمین رفاه خانواده، دوستان و اعضای جامعه از رویکردهایی هستند که می توانند برای تکامل معنوی، مذهبی کودکان به کار گرفته شوند (آدامز<sup>۴</sup>، ۲۰۰۹؛ باومگاتنر و بوچانان<sup>۵</sup>، ۲۰۱۰؛ هاید، ۲۰۰۸؛ بلوس و زینوس، ۲۰۰۹؛ ایودی، ۲۰۰۹).

1. Dahl  
4. Adams

2. Steger  
5. Baumgartner and Buchanan

3. Carden and Wood

تکامل معنوی در جهت ارتقای سلامت اجتماعی و توسعه پایدار، به معنای توانایی آگاهی و درک احساسات خود و دیگران، مدیریت هدفمند احساسات، کنترل احساسات منفی و رفتار کردن به طور مثبت و معقول، پایبندی به عدالت، صداقت، عشق به خدا و توکل به اوست. انتخاب سبک زندگی (الگوی غذایی مناسب، فعالیت فیزیکی، رفتارهای بهداشتی برای پیشگیری از بیماری، احترام به مقررات و هنجارهای اجتماعی برای کاهش یافتن آسیب؛ مانند احتیاط در رانندگی و پرهیز از رفتارهای پرخطر و نابهنجار، رفتار مناسب در خانواده و جامعه، مسئولیت‌پذیری اجتماعی یا مشارکت مدنی و احترام به محیط‌زیست)، رابطه مستقیمی با عوامل فرهنگی، روانی و معنویت افراد دارد (کینگ و بویاتزیس، ۲۰۱۵). به بیان دیگر، هنجارهای فرهنگی، تعیین‌کننده‌های مهم رفتارهای فردی و اجتماعی هستند. معنویت، عمیق‌ترین و پنهانی‌ترین بعد درون فردی است که حیطه بسیار گسترده و پیچیده‌ای دارد. هر آنچه در ذهن و ضمیر ناخودآگاه انسان هست و دغدغه‌هایی مانند دلیل یا حکمت وجود و جهان هستی، معنی واقعی زندگی یا جایگاه فرد در جهان هستی در این حیطه قرار می‌گیرد. روشی که هر انسان برای پاسخ‌دادن به این سؤالات به کار می‌گیرد و پاسخهایی که انتخاب می‌کند با نفوذ در لایه‌های سطحی‌تر (فرهنگی، روانی و سبک زندگی) وضعیت سلامت او را تعیین خواهند کرد (تراویس و ریان، ۲۰۰۴).

شواهد و یافته‌های ارائه‌شده در این مطالعه، نشان می‌دهد که معنویت و مذهب، می‌توانند از مهمترین عوامل درونی تعیین‌کننده سلامت (فردی و اجتماعی) باشند. به دلیل نقش مهم تجربیات کودکی در تکامل معنویت و مذهب، توجه بیشتر به پرورش معنویت در این دوره از زندگی می‌تواند با افزایش سلامت معنوی افراد جامعه به ارتقای سلامت و توسعه اجتماعی کمک کند. با توجه به اینکه پرورش‌یافتن ظرفیت معنوی وابسته به زمینه (درونی و بیرونی) است، فراهم کردن شرایط برای تجربه کردن احساسات و لحظات معنوی در کودکانی که دچار

#### 1. Travis and Ryan



اختلال توجه و تمرکز هستند یا بیماری جسمی مزمن دارند (ضعف زمینه درونی) ضرورت خاصی دارد. همچنین کودکانی که به هر دلیل از زندگی با والدین محروم شده‌اند (طلاق، فوت یا زندانی بودن) یا والدین مبتلا به بیماری جسمی، روانی و اعتیاد دارند (به‌ویژه کودکان کار) نیاز شدیدی به حمایت معنوی خواهند داشت. به دلیل تفاوت‌های خاص فرهنگی، اجتماعی کشور ما با زمینه مطالعات بررسی شده، اجرای پژوهش‌های کیفی برای درک تجارب معنوی در کودکان ایرانی (سالم و بیمار) پیشنهاد می‌شود.

## ملاحظات اخلاقی

### مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان مقاله مشارکت موثر داشته‌اند.

### منابع مالی

برای انتشار این مقاله حمایت مالی مستقیم از هیچ نهاد یا سازمانی دریافت نشده است.

### تعارض منافع

این مقاله با سایر آثار منتشر شده از نویسندگان مغایرت محتوایی ندارد و اگرچه در راستای مطالعات نویسنده و خط‌علاقه پژوهشی وی تنظیم شده است ولی هیچ همپوشانی با آن آثار ندارد.

### پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در این مقاله همه حقوق مرتبط با اخلاق پژوهش رعایت شده است.

- Omidvari, S. (2009). Spiritual health, concepts and challenges. *Specialised quarterly of the Koran interdisciplinary studies*, 1(1), 6-17. (in Persian)
- Adams, K. (2009). The rise of the child's voice; the silencing of the spiritual voice. *Journal of Beliefs & Values*, 30(2), 113-122.
- Baumgartner, J. J., & Buchanan, T. (2010). Supporting each child's spirit. *YC Young Children*, 65(2), 90-95.
- Bellous, J. E., & Csinos, D. M. (2009). Spiritual styles: Creating an environment to nurture spiritual wholeness. *International Journal of Children's Spirituality*, 14(3), 213-224.
- Benson, P. L., Roehlkepartain, E. C., & Scales, P. C. (2010). *Spirituality and positive youth development*. In L. Miller (Ed.), *The Oxford handbook of psychology of spirituality and consciousness*. New York, NY: Oxford University Press.
- Benson P.L., Scales P.C., Sesma A., Roehlkepartain E.C. (2005) Adolescent Spirituality. In: Moore K.A., Lippman L.H. (eds) *What Do Children Need to Flourish?*. (pp. 25-40) The Search Institute Series on Developmentally Attentive Community and Society, vol 3. Boston: MA, Springer.
- Berzonsky, M. D., Cieciuch, J., Duriez, B., & Soenens, B. (2011). The how and what of identity formation: Associations between identity styles and value orientations. *Personality and Individual Differences*, 50, 295-299.
- Carson, R., & Kelsh, N. (2011). *The sense of wonder*. New York: Open Road Integrated Media.
- Carden, L., & Wood, W. (2018). Habit formation and change. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 20, 117-122.
- Como, J. M. (2007). Spiritual practice: a literature review related to spiritual health and health outcomes. *Holistic nursing practice*, 21(5), 224-236.
- Dhar, N., Chaturvedi, S. K., & Nandan, D. (2013). Spiritual health, the fourth dimension: a public health perspective. *Asia Journal of Public Health*, 2(1), 3-5.
- Dowling, M. (2014). *Young children's personal, social and emotional development*. Los Angeles: Sage.
- Eaude, T. (2009). Happiness, emotional well-being and mental health—what has children's spirituality to offer?. *International Journal of Children's Spirituality*, 14(3), 185-196.

- Fisher, J. (2010). Development and application of a spiritual well-being questionnaire called SHALOM. *Religions*, 1(1), 105-121.
- Giesenberg, A. (2000). Spiritual development and young children. *European Early Childhood Education Research Journal*, 8(2), 23-37.
- Goldman, R. (1964). *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Granqvist, P., & Kirkpatrick, L. A. (2016). *Attachment and religious representations and behavior*. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment* (3rd ed., pp. 917-940). New York, NY: Guilford Press.
- Grey, M. (2006). The disenchantment and reenchantment of childhood in an age of globalization. *International Journal of Children's Spirituality*, 11(1), 11-21.
- Hart, T. (2010). *The secret spiritual world of children: The breakthrough discovery that profoundly alters our conventional view of children's mystical experiences*. Novato, California: New World Library.
- Hay, D., & Nye, R. (1998). *Nurturing the spirit of the child*. London: Harper Collins.
- Hay, D., & Nye, R. (2006). *The spirit of the child* (Rev. ed.). London: Jessica Kingsley Publishers.
- Hill, P. C. et al. (2000). Conceptualizing Religion and Spirituality: Points of Commonality, Points of Departure. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 30(1), 51-77.
- Hitlin, S. (2003). Values as the core of personal identity: Drawing links between two theories of self. *Social Psychology Quarterly*, 66, 118-137.
- King, P. E., & Boyatzis, C. J. (2015). *Religious and spiritual development*. In: M. L. Richard (Ed.), *Handbook of child psychology and developmental science* (7nd ed.) (pp. 975-1021). John Wiley & Sons, Inc.
- Kohlberg, L. (1974). Education, moral development and faith. *Journal of Moral Education*, 4(1), 5-16.
- Lawton, C. (2003). What Should Adults Offer Children-'Religion' or 'Spirituality'? Keynote Address at Third International Conference, July 2002, King Alfred's College, Winchester, UK. *International Journal of Children's Spirituality*, 8(3), 280-287.
- Lewandowski Jr, G. W., Nardone, N., & Raines, A. J. (2010). The role of self-concept clarity in relationship quality. *Self and Identity*, 9(4), 416-433.

- Moore, T. (2012). Care of the soul: *How to add depth and meaning to your everyday life*. London: Piatkus
- Moshtagh, M., Mirlashari, J., Rafiey, H., Azin, A. & Farnam, R. (2017a). Facilitators of and Barriers to Compulsive Sexual Behavior in Iranian Women. *Sexual Addiction & Compulsivity*, 24(4), 270-284.
- Moshtagh, M., Mirlashari, J., Rafiey, H., A., A & Farnam, R. (2017 b). Human identity versus gender identity: The perception of sexual addiction among Iranian women, *Health Care for Women International*, 38(7), 732-752.
- Moshtagh, M., Mirlashari, J., Rafiey, H. (2018). Emotional experiences during childhood of Iranian women with compulsive sexual behaviour: a qualitative study. *Indian Journal of Gender Studies*, 25(3), 410-432.
- Rossiter, G. (2010). A case for a 'big picture' re-orientation of K-12 Australian Catholic school religious education in the light of contemporary spirituality. *Journal of Religious Education*, 58(3), 5-18.
- Rousseau, D. (2014). A Systems Model of Spirituality. *Zygon*, 49(2), 476-508.
- Ryan, M. (2007). *Theorists informing early years religious education*. Religious education in early childhood: A reader. Brisbane: Lumino Press.
- Ryan, M. J. (2006). *Religious Education in Catholic Schools: An Introduction to Australian Students*. Melbourne: David Lovell Publishing.
- Sandage, S. J., Jankowski, P. J., Link, D. C. (2010). Quest and spiritual development moderated by spiritual transformation. *Journal of Psychology and Theology*, 38(1), 15-31.
- Pilka, B. (1993). *Spirituality: Problems and directions in operationalizing a fuzzy concept*. Paper presented at the annual meeting of the American Psychological Association, Toronto, Toronto, Ontario.
- Steger, M. F. (2013). *Experiencing meaning in life: Optimal functioning at the nexus of spirituality, psychopathology, and well-being*. In P. T. P. Wong (Ed.), *The human quest for meaning* (2nd ed.) (pp. 165–184). New York, nY: Routledge.
- Steger, M. F., Oishi, S., & Kashdan, T. B. (2009). Meaning in life across the life span: Levels and correlates of meaning in life from emerging adulthood to older adulthood. *The Journal of Positive Psychology*, 4(1), 43-52.

- Schein, D. (2014). Nature's Role in Children's Spiritual Development. *Children, Youth and Environments*, 24(2), 78-101.
- Travis, J. W., & Ryan, R. S. (2004). *Wellness workbook: How to achieve enduring health and vitality*. 3 ed. California, Berkeley: Celestial Arts.
- Vader, J-P. (2006). *Spiritual health: the next frontier*. Oxford: Oxford University Press.
- Wilber, K. (1997). *The eye of spirit. An integral vision for a world gone slightly mad*. Boston; London: Shambhala.
- Zwahlen, R. M. (2012). Different concepts of personality: Nikolaj Berdjaev and Sergej Bulgakov. *Studies in East European Thought*, 64(3-4), 183-204.

